
Угљеша Војводић
(Археолошки институт, Београд)

**ПОГЛЕД НА РЕЗУЛТАТЕ АРХЕОЛОШКИХ
ИСТРАЖИВАЊА ЦРКВЕ СВ. АПОСТОЛА ПЕТРА И
ПАВЛА У РАСУ ¹**

Црква св. апостола Петра и Павла у Расу један је од најстаријих црквених споменика у Србији а њена улога и значај у времену стварања српске средњовековне државе добро су познати. Чини се да би поводом прославе осамстоте годишњице стицања аутокефалности Српске православне цркве било пригодно пружити увид у до сада остварене резултате истраживања те цркве, при којој се налазила једна од светосавских епископија.

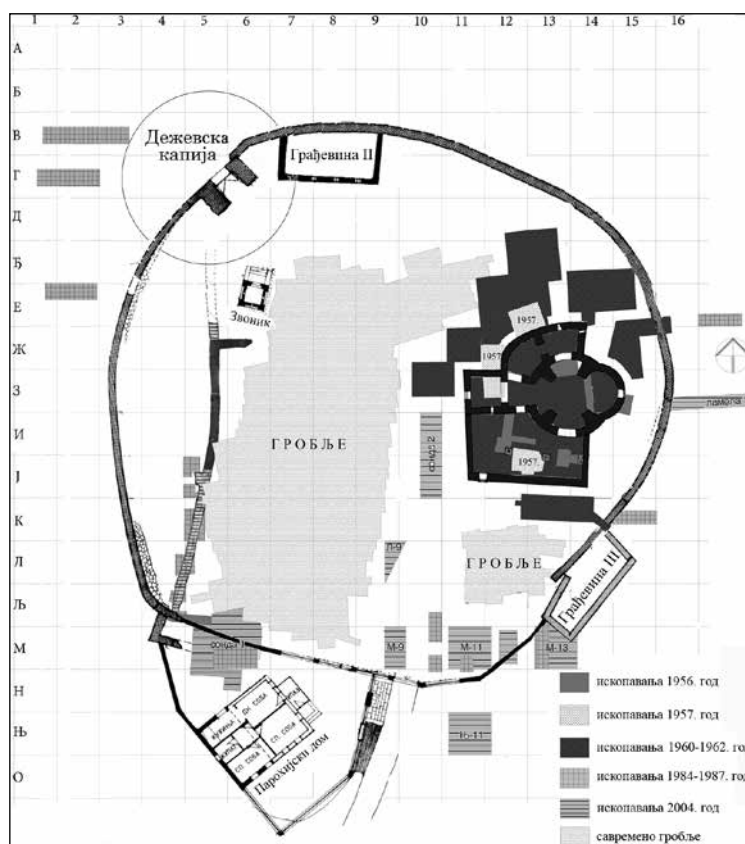
Убрзо након завршетка Другог светског рата, у периоду од 1956. до 1960. године, започета су прва систематска истраживања Цркве св. апостола у Расу (*Сл. 1*). Испрва она нису била извођена под надзором археолога већ је сондирањима руководио архитекта Слободан Ненадовић, што је утицало на методологију ископавања и, нажалост, условило губитак многих значајних података о стратиграфији културних слојева на истраженим површинама. Поменута истраживања обављена су како би се стекла нова сазнања о архитектури храма, пре свега о првобитном решењу спољашњег дела цркве.² Током радова нису откривени остаци темеља опходног брода са јужне стране али је његово постојање претпостављено на основу остатака свода који су очувани на делу унутрашњег кружног зида.³ Захваљујући резултатима тог првог испитивања споменика установљено је да је црква саграђена на старијем култном месту, праисторијском тумулу, то јест гробници. Значајно откриће оставе луксузних илирских предмета уз северни зид нартекса храма (*Сл. 3*), указало је на неопходност укључивања археолога у даље радове који су обављени у оквиру три

---

¹ Чланак представља резултат рада на пројекту *Процеси урбанизације и развоја средњовековног друштва* Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (бр. 177021).

² Ј. Нешковић, *Петрова црква код Новог Пазара. Конзерваторски радови на архитектури*, Саопштења IV (1961), 137.

³ Ј. Нешковић, Р. Николић, *Петрова црква код Новог Пазара*, Београд 1987, 28.

Сл. 1 План комплекса око Цркве св. апостола Петра и Павла код Новог Пазара са положајима археолошки истражених површина (ауторски рад настао комбиновањем планова из документације Народног музеја у Београду и документације коју је аутору љубазно уступила колегиница Г. Гаврић)

Fig. 1 Plan of the complex around the Church of the Holy Apostles Peter and Paul, near Novi Pazar, with positions of archaeologically researched areas (analysis according to the plans in the records of the National Museum in Belgrade and the Institute for Cultural Heritage Preservation in Kraljevo).

кампање истраживања од 1960. до 1962. године. Тада је истражен преостали део цркве и знатан део некрополе изван ње (Сл. 1).⁴ Резултати тих археолошких истраживања, уз податке које је донела анализа архитектуре, у највећој мери су допринели раздвајању фаза изградње храма.⁵

Друга етапа археолошких истраживања изведена је између 1984. и 1988. године под руководством Гордане Марјановић-Вујовић (Сл. 1).⁶ Нажалост, резултати ових истраживања публиковани су само у виду сажетих извештаја, на основу којих сазнајемо да је том приликом у највећем

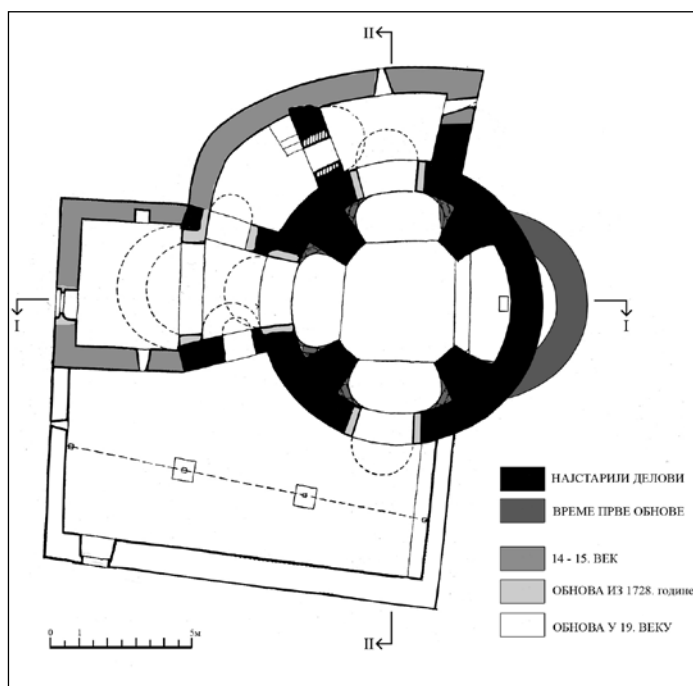
⁴ М. Љубинковић, *Некропола цркве св. Петра код Новог Пазара*, Зборник радова Народног музеја у Београду VI (1970), 169-229.

⁵ Ј. Нешковић, *Петрова црква код Новог Пазара*, Зборник Архитектонског факултета у Београду 5 (1961), 3-33; Ј. Нешковић, Р. Николић, *Петрова црква код Новог Пазара*, 17-38.

⁶ Г. Марјановић-Вујовић, *Петрова црква код Новог Пазара*, Новопазарски зборник 8 (1984), 241-244; иста, *Петрова црква код Новог Пазара II*, Новопазарски зборник 9 (1985), 233-234; иста, *Петрова црква код Новог Пазара III*, Новопазарски зборник 10 (1986), 241-244; иста, *Петрова црква код Новог Пазара IV*, Новопазарски зборник 11 (1987), 213-214; иста, *Петрова црква код Новог Пазара V*, Новопазарски зборник 12 (1988), 145-146.

Сл. 2 Основа
Цркве св.
апостола
Петра и Павла
код Новог
Пазара према
Ј. Неškовић,
*Петрова црква
код Новог
Пазара*, 7, план
3, са изменама.

Fig. 2
Foundations of
the Church of the
Holy Apostles
Peter and Paul,
near Novi Pazar,
as described by
J. Nešković,
*Church of St.
Peter near Novi
Pazar*, 7, plan
3, with amend-
ments.

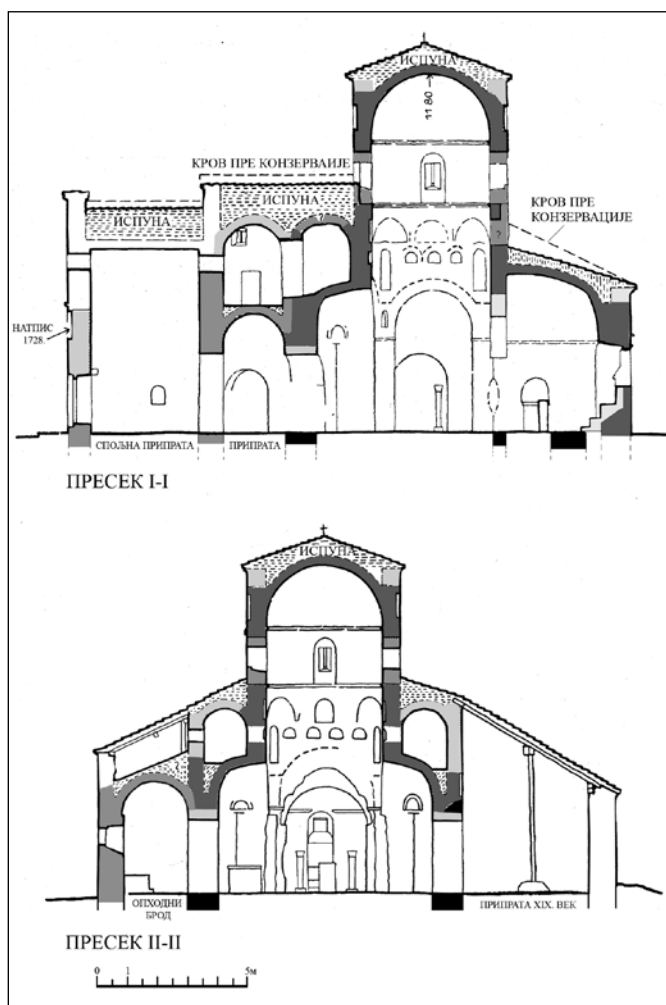
делу била утврђена траса пружања обзића порте, које је имало више грађевинских фаза. Пронађени су и остаци неколико грађевина у оквиру комплекса, као и темељи северозападне, такозване Дежевске капије. Остаци грађевина означених римским бројевима од I до IV, од којих су неки били уочени и током ранијих истраживања, откопани су делимично или у потпуности. Такође, изнета је хипотеза да је Грађевина II служила као трпезарија.⁷ Последња етапа археолошких истраживања комплекса Св. апостола у Расу изведена је 2004. године под руководством Гордане Гаврић у циљу припреме простора за извођење пројекта преуређења порте (Сл. 1).⁸

На основу резултата свих испитивања издвојено је неколико грађевинских фаза на храму Св. апостола. Првобитно изнета хипотеза да је на месту цркве постојао старији, ранохришћански објекат, највероватније баптистеријум, била је изложена критици, заснованој на чињеници да током истраживања није откривен ни један налаз који би хронолошки могао да припада касноантичком или рановизантијском периоду.⁹ Непостојање трагова хидростатичког малтера на зидовима озиданог укопа који је

⁷ иста, *Петрова црква код Новог Пазара*, 244; иста, *Петрова црква код Новог Пазара III*, 241.

⁸ Овом приликом захваљујемо колегиници Гордани Гаврић на уступљеној документацији на основу које су убележени положаји сонди истражених 2004. године.

⁹ С. Поповић, *Преиститивање цркве светог Петра у Расу*, Међународни научни скуп Стефан Немања – Свети Симеон Миротичиви. Историја и предање, ур. Ј. Калић, Београд 2000, 210-218.

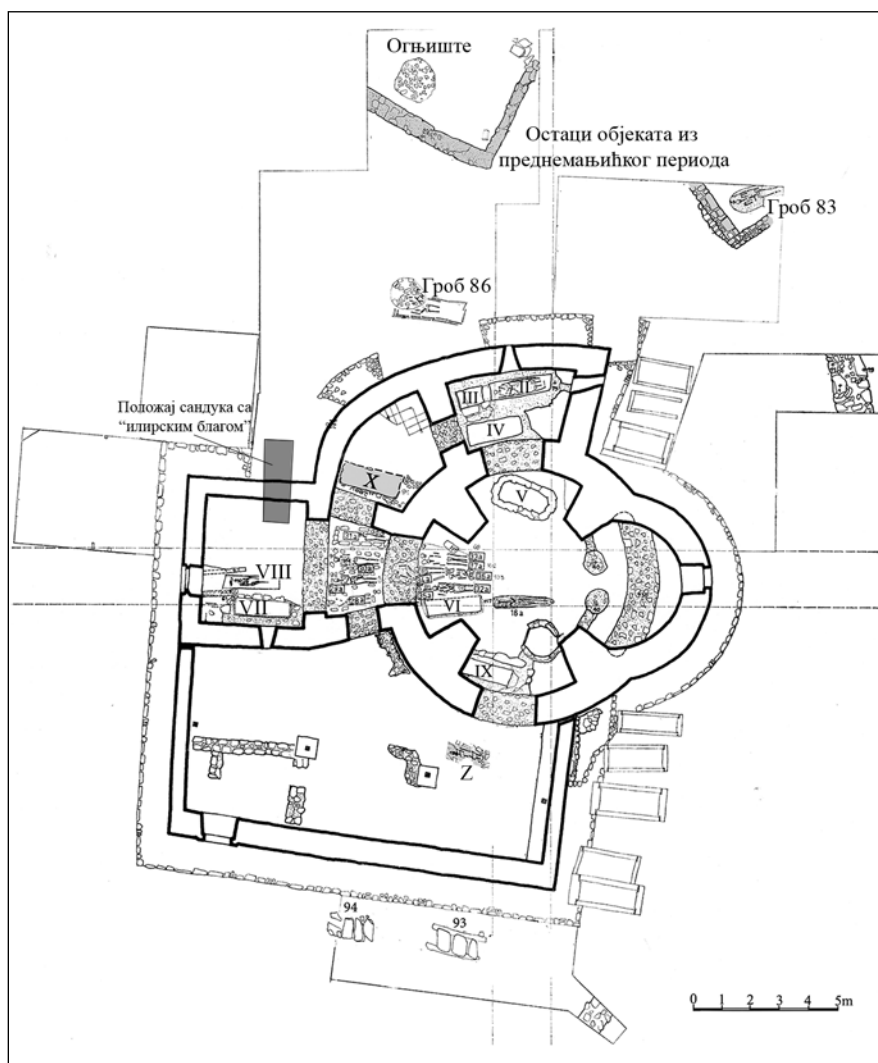
Сл. 2а Подужни пресеци Цркве св. апостола Петра и Павла код Новог Пазара према Ј. Нешковић, *Петрова црква код Новог Пазара*, 7, 9, план 3, 4, са изменама.

Fig. 2a Longitudinal sections of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul, near Novi Pazar, as described by J. Nešković, *Church of St. Peter near Novi Pazar*, 7, 9, plan 3, 4, with amendments.

проглашен крстионицом, као и хронолошки подаци које пружају уломци керамике откривене у њему, навели су Светлану Поповић на закључак да је овај зидани укуп највероватније служио као скривница све до 17. века.¹⁰ Иако је првобитна хипотеза Јована Нешковића о постојању старијег, ранохришћанског објекта који је претходио изградњи цркве преиспитана и оповргнута, сматрамо да је његово откриће остатака зида у олтарском простору (Сл. 2 и 3) неосновано занемарено у каснијим тумачењима.¹¹ Поред остатака поменутог зида, на закључак да је првобитна црква била ротонда без апсиде на истоку упућују и остаци слепих ниша на фасади. Они су били пресечени приликом накнадне интервенције када је апсида дограђена (Сл. 4, 4а).

¹⁰ С. Поповић, *Преиститивање цркве светог Петра у Расу*.

¹¹ *Исто*, 215.

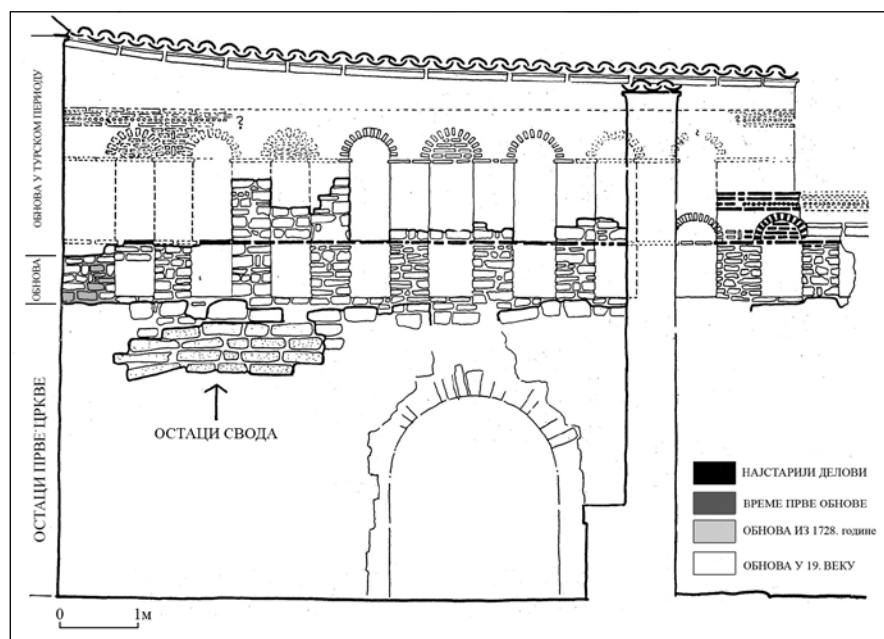

Сл. 3 Основа Цркве св. апостола Петра и Павла код Новог Пазара према М. Љубинковић, *Некропола цркве св. Петра код Новог Пазара*, комбиновани подаци са планова 2, 3, 4.

Fig. 3 Foundations of the Church of the Holy Apostles Peter and Paul, near Novi Pazar, as described by M. Ljubinković, *Necropolis of the Church of St. Peter near Novi Pazar*, combined data from plans 2, 3, 4.

Првобитна црква, ротонда скромних димензија, унутрашњег пречника 7,60 метара, хронолошки је опредељена на основу архитектонских одлика у крај 9. или почетак 10. века.¹² Имала је анексе са северне и западне стране, док је постојање јужног анекса Ј. Нешковић претпоставио на ос-

¹² Ј. Нешковић, *Петрова црква код Новог Пазара*, 26.

Сл. 4 Кружни зид цркве на јужној страни (развијена дужина) према Ј. Нешковић, *Петрова црква код Новог Пазара*, 20, слика 16.

Fig. 4 Circular wall of the church on the south side (unbraced length), as described by J. Nešković, *Church of St. Peter near Novi Pazar*, 20, Figure 16.

нову открића почетка свода на спољном лицу зида ротонде са југозападне стране.¹³ Ово виђење требало би узети са одређеном резервом будући да током археолошких ископавања нису били уочени остаци његових темеља на том простору. Такође, није познато ни како су биле решене више партије цркве с обрзом на то да су оне биле порушене пре доградње куполе, па је остала нарочито нејасна функција масивних пиластера.

Према претходним истраживачима првобитна Црква св. Апостола у Расу имала је дуж унутрашњих страна лукова над пиластрима, на лицу око тромпи и око слепих ниша украс у виду геометријских и флоралних мотива урезаних у свежи малтер, као и представа крста у плитком рељефу у појединим нишама (Сл. 5).¹⁴ Положај те декорације указује на то да она није могла да припада првобитном храму, већ је настала након реконструкције на елементима који су дограђени и преуређени, о чему ће бити још речи. На својевремену самосталност овакве декорације упућивали су и фрагменти мермерног преплета (Сл. 6) који се јављају дуж целе унутрашњости цркве и апсиде у истој висини, што је довело до претпо-

¹³ Ј. Нешковић, Р. Николић, *Петрова црква код Новог Пазара*, 28.

¹⁴ М. Лађевић, *Испитивачки радови на фрескама Петрове цркве код Новог Пазара*, Саопштења IV, (Београд 1961), 151, сл. 3, 6, 7, 19-20; М. Ђоровић-Љубинковић, *Живопис цркве светог Петра код Новог Пазара*, Старијар XX, (Београд 1970), 36-37.

ставке да је такво решење настало под византијским утицајем, са ближим аналогијама у Италији,¹⁵ највероватније у време иконобоства.¹⁶ Својевремено, изнето је и мишљење да је рељефни украс који се налази у зони почетка лукова у секундарној употреби и да је највероватније припадао старијој грађевини. Међутим, мотив троструког преплета, какав се јавља на рељефној декорацији налази своје паралеле у прероманичком стваралаштву Јадрана и среће се на фрагментима камене пластике из времена старијег бенедиктинског комплекса архангела Михаила на Превлаци,¹⁷ као и на нешто млађој парапетној плочи откривеној у Цркви св. Томе у Кутима,¹⁸ што би њен настанак пре определило у неку млађу епоху. Наиме, она није морала да буде секундарно употребљена већ је, чини се, као и декорација у виду геометријских и флоралних мотива урезаних у свежи малтер, оригинално постављена током реконструкције храма.

Та прва велика накнадна интервенција на грађевини, подизање куполе и галерија, изведена је према претходним истраживачима највероватније у првој половини 10. века, пре извођења најстаријег слоја живописа.¹⁹ Такво датовање било је засновано на односу између скромних остатака најстаријег живописа и поменуте урезане декорације и украса у плитком рељефу.²⁰ Чини се, међутим, да скромни и једва читљиви остаци живописа не представљају поуздан податак за прецизно хронолошко одређење доградње цркве. Посебно је значајно откриће поменутих геометријских и флоралних мотива утиснутих у свеж малтер. Они се јављају на површини

Сл. 4а Слепа ниша на северном зиду цркве пресечена приликом доградње апсиде (детал са фотографије В. Видосављевића)

Fig. 4a Blind niche on the north wall of the church cut during the refurbishing of the apse (photo V. Vidosavljević)

¹⁵ М. Ћоровић-Љубинковић, *Живопис цркве светог Петра*, 37.

¹⁶ М. Лађевић, *Испитивачки радови на фрескама*, 151.

¹⁷ В. Кораћ, *Остаци манастира Св. Арханђела Михаила на Превлаци у Боки Которској*, *Старинар* LI (2001), 135-170.

¹⁸ И. Пушић, *Црква Св. Томе у Кутима*, *Зограф* 17 (1986), 75-76, Сл. 7.

¹⁹ С. Поповић, *Преиспитивање цркве светог Петра у Расу*, 224.

²⁰ М. Лађевић, *Испитивачки радови на фрескама Петрове цркве код Новог Пазара*, 151-154; М. Ћоровић-Љубинковић, *Живопис цркве светог Петра код Новог Пазара*, 37-40; В. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 25-26.

Сл. 5 Тромпа декорисана урезаним украсом у малтеру (деталј са фотографије В. Видосављевића)

Fig. 5 Squinch decorated with an engraved ornament in mortar (photo V. Vidosavljević)

новоформианих сводова над тромпама, луковима изнад пиластера али и на унутрашњој површини апсиде. Могло би се закључити да су сви грађевински елементи на којима се ти украси јављају резултат једновремене грађевинске интервенције на храму.

Својевремено, Ј. Нешковић је истакао да најближу паралелу Цркви св. апостола код Новог Пазара представља Црква св. Доната у Задру,²¹ чија је изградња започета око 800. године, да би, као и Црква св. апостола, у каснијој доградњи добила галерију.²² Нешто другачије тумачење архитектуре цркве пружила је Светлана Поповић указавши да ротонда у Расу има највећу сличност основе са храмовима које одликује архитектура прероманичког круга, то јест храмовима какви се појављују на просторима западнохришћанског света у 8. веку а нарочито током 9. и 10. столећа.²³ Значајно је истаћи да је том приликом С. Поповић указала и на то да поједини елементи компоновања куполе „Петрове цркве”, као и декоративне нише зидане опеком и каменом указују на непосредан утицај византијског градитељства.²⁴ Цркве кружне основе које се јављају како на западу, тако и на просторима византијског културне сфере, потпут Јерменије, Грузије и Бугарске,²⁵ у великој мери се међусобно разликују у идејним решењима, што је С. Ђурчића навело на закључак да све оне сигурно нису имале исти

²¹ Исто, 27.

²² Р. Вежић, *Sveti Donat. Rotunda Sv. Trojstva u Zadru*, Split 2002.

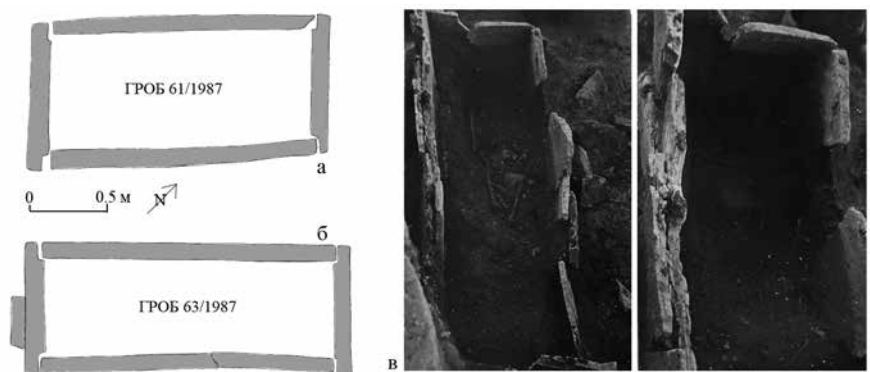
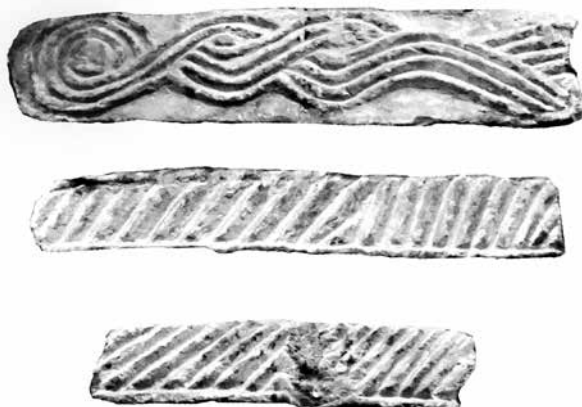
²³ С. Поповић, *Преиспитивање цркве светог Петра у Расу*, 223-224.

²⁴ Исто.

²⁵ Предложеним аналогним примерима које доноси С. Поповић (С. Поповић, *Преиспитивање цркве светог Петра у Расу*, 223-224, Сл. 9, Сл. 10, Сл. 12, требало би придодати Округлу цркву у Преславу. Мада овај храм не би могао да послужи као директан узор за подизање Цркве св. апостола код Новог Пазара, будући да се у њеним архитектонским решењима види и утицај јерменског градитељског круга који је у бугарску престоницу доспео праћењем Константинопољских предлогака. Опширније о Округлој цркви у Преславу: S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans. From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, Yale – New Heaven – London 2010, 289-291, 340-341, fig.302, fig.303; В. Ђурић, *Почетци уметности код Срба*, у: *Историја српског народа I*, ур. С. Ђирковић, Београд 1981, 232-233.

Сл. 6 Релефна
декорација венца,
примери (ауторска
фотографија)
Fig. 6 Relief wreath
decoration, examples
(photo U. Vojvodić)

Сл. 7 Грбови израђени од камених блокова а) гроб 61/1987; б) гроб 63/1987; в) гроб 86 и гроб Z (документација Народног музеја у Београду)

Fig. 7 Graves made of stone slabs a) grave 61/1987; b) grave 63/1987; c) grave 86 and Z (records of the National Museum in Belgrade)

прототип.²⁶ Иако се у дограђеној цркви са галеријама и опходним бродом може уочити утицај из византијског културног круга,²⁷ чини се да је он био посредан и да је првобитни храм, ротонда скромних димензија, имао непосредније узоре на другој страни тадашњег културног света. Цркве сличне основе, меморијалног карактера, подизане су у периоду од 8. до 10. века

²⁶ S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, 340.

²⁷ У том правцу су ишла су и размишљања Миодрaга Марковића, који сматра да је Црква св. Петра и Павла у Расу својим основним деловима архитектуре следила програм Цркве Светог Сергија и Вакха, настале заслугом цара Јустинијана у Цариграду између 527. и 536. године, в.: М. Марковић, *Почеци уметностничког стваралаштва у српским земљама (IX-XI век)*, Византијско наслеђе и српска уметност II. Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, ур. Д. Поповић, Д. Војводић, Београд 2016, 149; В. Кораћ, М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Београд 2005, 58-61.

на ширем простору Централне и Западне Европе, највероватније по угледу на дворску капелу у Ахену која је пак своје узоре нашла у архитектонским решењима Рима и Константинопоља.²⁸

Потпору у прецизнијем хронолошком одређењу грађевинских фаза Цркве св. апостола код Новог Пазара могли би да пруже резултати археолошких истраживања. Шездесетих година 20. века откривене су две гробне конструкције које би у хронолошком погледу могле да се доведу у везу са првобитним храмом. Наиме, гроб Z и гроб 86 (Сл. 3) имали су карактеристичне конструкције у виду „правоугаоног ковчега“.²⁹ Оба гроба су била укопана у конструкцију илирског тумула, из које потичу плоче искоришћене за израду камених гробница (Сл. 7).³⁰ Како је то уочила Мирјана Ћоровић-Љубинковић, поменути гробови су били орјентисани по хришћанском обреду, у правцу исток-запад, и паралелни су са зидовима цркве.³¹ Значајно је истаћи да су веће камене плоче, постављене насатице и понекад међусобно удвојене, биле повезане и додатно учвршћене гвозденим спонама, „кланфама“.³² Сличне споне везивале су хрестове греде дрвеног сандука у који је било смештено поменуто „илирско благо“.³³ Како је својевремено указао Александар Палавестра, „илирски налаз“, откривен са спољне стране западног зида нартекса (Слика 3), могао је ту да буде похрањен од стране неимара који су у току фундаирања темеља цркве пронашли гвозденодопски кнежевски гроб и из поштовања откривене драгоцености прикупили у дрвени ковчег који су укопали изван храма.³⁴ Наиме, пракса полагања драгоцених прилога независно, то јест изван гроба сахрањеног припадника елите, није била уобичајена у периоду гвозде-

²⁸ С. Поповић, *Преиспитивање цркве светог Петра у Расу*, 223.

²⁹ Потребно је нагласити да се ове гробнице разликују од такозваних „мравиначких“ конструкција сандука какве се јављају на позносредњовековним гробљима. Такву конструкцију имају гробови 93 и 94: Исто, 200, 228-229.

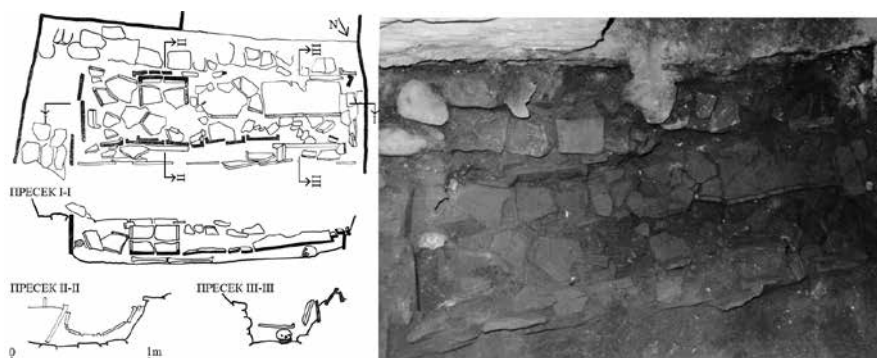
³⁰ Исто.

³¹ Исто, 186.

³² М. Љубинковић у оквиру напомене у раду истиче још неке примере коришћења гвоздених спона за учвршћивање дрвеног сандука са простора Централне Европе: М. Љубинковић, *Некропола цркве св. Петра код Новог Пазара*, 185; Такође, М. Љубинковић у теренском дневнику износи запажање Ј. Нешковића о сличности металних кланфи на поменути два гроба и сандуку са „илирским благом“, на основу чега он истиче да би откривене гробне конструкције могле бити из праисторијског периода. Захваљујем др Емини Зечевић, кустосу Археолошке збирке позног средњег века Народног музеја у Београду, што ми је омогућила увид у документацију и пружила значајну помоћ приликом њеног прегледања.

³³ М. Љубинковић, *Некропола цркве св. Петра код Новог Пазара*, 186, Таб. II/5; Ђ. Mano-Zisi, Lj. Popović, *Novi Pazar. Ilirsko-grčki nalaz*, Beograd 1969, 9. За фотографију гвоздених окова са дрвеног сандука погледати: Dj. Mano-Zisi, Lj. Popović, *Der Fund von Novi Pazar (Serbien)*, Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 50 (Berlin 1971), Tafel 46.

³⁴ С. Бабић, *Поглаварство и полис*, Београд 2004, 99; А. Palavestra, V. Krstić, *The Magic of Amber*, Belgrade 2006, 89; S. Babić, *Biography of a Hill: Novi Pazar in South-Western Serbia*, in: *The Lives of Prehistoric Monument in Iron Age, Roman and Medieval Europe*, eds. M. Díaz-Guardamino, L. García Sanjuán, D. Wheatley, Oxford 2015, 249 – 264.

Сл. 8 Гроб X откривен у северозападном делу опходног брода. Основа и попречни пресеци према М. Љубинковић, *Некропола цркве св. Петра код Новог Пазара*, План 5; Фотографија гроба X (документација Народног музеја у Београду)

Fig. 8 Grave X in the northwest part of the ambulatory: the base and cross-sections (as described by M. Ljubinković, *Necropolis of the Church of St. Peter near Novi Pazar*, Plan 5); the visual characteristics of grave X (records of the National Museum in Belgrade)

ног доба и представљала би својеврстан преседан.³⁵ Узевши у обзир наведене чињенице, поменути гроб Z и гроб 86, чије су камене конструкције учвршћене гвозденим спонама као и у случају дрвеног сандука са илирским благом, могли бисмо да одредимо у време настанка цркве. Грбови у облику ковчега израђеног од насатично постављених камених плоча уобичајена су појава и на старохрватским гробљима 8. до 11. века, нарочито у млађем хоризонту сахрањивања са хришћанским одликама.³⁶ Употреба тако формираних гробница честа је и на појединим гробљима око доњег тока реке Цетине, која би према опису из 36. главе списка *De administrando imperio* византијског цара Константина VII Порфирогенита представљала границу између Крштене Хрватске и Паганије.³⁷

У време непосредно након прве доградње на храму, могао је бити укопан гроб X, откривен у северозападном делу опходног брода цркве (Слика 3). Био је врло немарно озидан византијским опекама које су постављене и као поклопац у виду крова на две воде (Слика 8). На основу тадашњих сазнања изнета је претпоставка да је настао или у ранохришћанском периоду, или је укопан у другој половини 9. века,

³⁵ А. Палавистра, *Кнежевски грбови старијег гвозденог доба на централном Балкану*, Београд 1987; S. Babić, *Biography of a Hill*, 255.

³⁶ М. Petrinac, *Grobља od 8. do 11. stoleća na području ranosrednjovekovne Hrvatske države*, Split 2009, 109. Увидом у документацију Народног музеја у Београду установљено је да су током истраживања из 1987. године, под руководством Г. Марјановић-Вујовић, откривене још две гробнице које својим изгледом још више подсећају на поменуте гробнице са старохрватских некропола. У питању су грбови 61 и 63 приликом чијег конструсања су употребљене по четири масивне камене плоче на чијим угловима су направљени жљебови за уклапање. Нажалост, услед непостојања теренског дневника није било могуће установити место њиховог налаза.

³⁷ *Византијски извори за историју народа Југославије*, том II, ур. Љ. Максимовић, Београд 2007, 36-37.

Сл. 9 Бронзани језичак украшен вишебојним емаљем (Документација Народног музеја у Београду, инв. бр. 4178)

Fig. 9 Bronze prong decorated with multi-coloured enamel (records of the National Museum in Belgrade, item no. 4178)

односно крајем тог столећа, у току зидања цркве а пре њеног довршења.³⁸ Одређену помоћ за прецизније датовање гроба X пружа слична али знатно брижљивије зидана конструкција такозваног „Методијевог“ гроба из Мачванске Митровице. Он је, као и поменути гроб из Цркве св. апостола код Новог Пазара, био делимично укопан у темељ цркве. Настанак Митровачког храма хронолошки је опредељен у период после 1018. године и обнове византијске власти на територији Балкана.³⁹ На простору Раса до сада нису констатовани гробови настали у периоду од 9. до 11. века, због чега остајемо ускраћени за могућност прецизнијег датовања поменутих гробних конструкција. Гроб X показује, међутим, одређене сличности и са другим гробним конструкцијама од римских и рановизантијских опека, које се спорадично јављају у оквиру до сада истражених средњовековних некропола на ширем простору Балкана.⁴⁰ Посебно су значајни примери гробних конструкција које су прецизно датоване новцем, попут гроба IV откривеног на локалитету Орашје, у којем је откривен чанкасти византијски новчић, кован у време владавине цара Јована Цимискија (969-976).⁴¹

Из времена након прве велике архитектонске интервенције на храму потиче и бронзани језичак, откривен у земљи која је испуњава-

³⁸ М. Љубинковић, *Некропола цркве св. Петра код Новог Пазара*, 176, План 6.

³⁹ Хронолошко опредељење извршено је на основу налаза керамике из затворене целине, као и налаза бронзаног византијског фолиса у поду митровачког храма. В. Поповић, „Методијев“ гроб и епископска црква у Мачванској Митровици, *Старинар XXIV–XXV* (1975), 265–270.

⁴⁰ S. Ercegović-Pavlović, *Kasnoantička tradicija u srednjovekovnim nekropolama*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 12-13 (1980), 171-180.

⁴¹ Ђ. Мано-Зиси, Р. Марић, М. Гарашанин, *Ископавање на Орашју. Претходни извештај о раду у 1947. години*, *Старинар*, н.с. књига I (1950), 163.

ла млађи епископски гроб IV (Слика 3). Како је истакнуто у теренском дневнику, укопавањем гроба IV у простор северног дела опходног брода био је поремећен неки старији гроб, у којем је могао да буде сахрањен власник овог ванредног налаза.⁴² Откривени језичак је правоугаоног облика (димензије 8,74 x 3,30 центиметара) са троугаоним врхом док је наспрамна страна изведена у виду „ластиног репа“ (Слика 9). На бочним странама налази се по три ситна украса у виду испупчења. Језичак је био причвршћен за кожу или тканину помоћу две нитне које се налазе на полеђини. Иако представља јединствено стилско решење, својим обликом најсличнији је примерцима који су пронађени на простору Бугарске и Кијевске Русије.⁴³ Поред облика значајна је и декорација која је изведена у виду уоквирене лозице, вреже, испуњене емаљом плаве, црвене и зелене боје. Мотив лозице територијално и хонолошки је широко распрострањен на Медитерану. Он представља један од омиљених украса на језичцима касноаварских појасних гарнитура из друге половине 8. века.⁴⁴ Међутим, како је то својевремено уочила М. Ћоровић-Љубинковић, лозица која краси језичак стилизована је на исти начин као и украс на круни византијског цара Константина Мономаха (1028 – 1050) која је откривена у Нитри у Словачкој.⁴⁵ Круна која је израђена у периоду од 1042. до 1050. године представља производ врхунског јувелира. Иако је откривени језичак израђен од скромнијег материјала, висок степен вештине у изради, који се увиђа захваљујући прецизности уреза и употребе емаља, не дозвољава да се овај неуобичајени примерак окарактерише као дело лаика,⁴⁶ већ се може пре окарактерисати као рад искусног златара неке од византијских радионица. Производња предмета украшених емаљом посебно је била заступљена у време владавине Македонске династије.⁴⁷

Значајан налаз представљају и два аверса бронзаних пекторалних крстова-реликвијара који су откривени током археолошких ископавања обављених између 1960. и 1962. године (Слика 10).⁴⁸ Откривени енколпио-

⁴² М. Љубинковић, *Некропола цркве св. Петра код Новог Пазара*, 181. Налаз је навео М. Ћоровић-Љубинковић на хипотезу да је у старијем, поремећеном гробу, из којег је највероватније потицао језичак, могао да буде сахрањен сам Предимир или неко од других ктитора цркве.

⁴³ А. Н. Кирпичников, *Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX – XIII вв.*, Археология СССР. Свод археологических источников, Е1-36, Ленинград 1973; С. Бонев, С. Дончева, *Старобългарски производствен център за художествен метал*, Велико Търново 2011, 274, Табло XXXII.

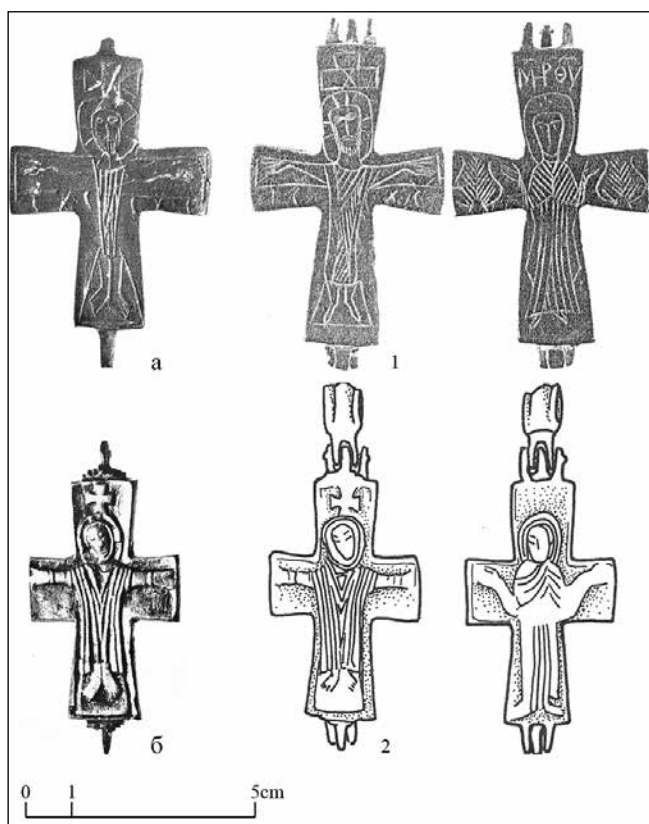
⁴⁴ G. Szenthe, *Vegetal ornaments in the Late Avar decorative art*, *Dissertationes Archaeologicae*, Ser. 3. No. 1, Budapest 2013, 310-313.

⁴⁵ Исто; К. Wessel, *Die byzantinische Emailkunst vom 5. bis 13. Jahrhundert*, 1976, sl. 32; за илустрацију круне погледати: Е. Kislinger, *Die neue Mitte: Byzanz und der rest der Welt*, *Das Goldene Byzanz und der Orient*, 58, IV.2.

⁴⁶ М. Љубинковић, *Некропола цркве св. Петра код Новог Пазара*, 181.

⁴⁷ L. Breje, *Vizantijska civilizacija*, pr. I. Nikolić, Beograd 1976, 208-209.

⁴⁸ М. Љубинковић, *Некропола цркве св. Петра код Новог Пазара*, 177. Према ауторки, руководиоцу истраживања, крстови су откривени испод садашње часне трпезе, у оштећеној јами некадашњег темеља часне трпезе.

Сл. 10 а) и б) Енколпиони откривени у темељу старије часне трпезе према *Завети и поруке. Стефан Немања – девет векова*, ур. Е. Зечевић, 135; и аналогни примери 1) Одарци у Бугарској и 2) Велики Преслав према Л. Дончева-Петкова, *Средновековни крстове-енколпиони от Българија (IX-XI)*, 51, 132.

Fig. 10 a) and b) Encolpions found at the base of the older altar table (as described by *Legacies and Echoes. Stefan Nemanja - Nine Centuries*) 135; and analogous examples 1) Odarci in Bulgaria and 2) Great Preslav (as described by L. Dončeva-Petkova, *Средновековни крстове-енколпиони от Българија (IX-XI)*, 51, 132).

ни носе рељефну представу Христа у колобијуму са представом равнокраког крста над главом, који у примеру Б има лако проширене хоризонталне краке (Слика 10/б). Аналогни примери откривени на подручју Балкана и шире упућују на закључак да су недостајуће половине носиле представу Богородице.⁴⁹ Овакви крстови реликвијари у почетку проучавања везивани су за сиријско-палестинске радионице одакле су доспевали путем ходочашћа.⁵⁰ У новијој литератури они су посматрани као византиски импорт, а у њиховој појави на простору Балкана, током друге половине 9. века, увиђа се почетак процеса христијанизације Бугара и Срба.⁵¹

Примерци истог типа као и енколпион А (Слика 10/а) откривани су релативно често на простору Бугарске. Фигуре представљене на оваквим

⁴⁹ Л. Дончева-Петкова, *Средновековни крстове-енколпиони от Българија (IX-XI)*, Софија 2011, 49-58, 131-136.

⁵⁰ М. Љубинковић, *Некропола цркве св. Петра код Новог Пазара*, 178; Шпехар, *Централни Балкан од 7. до 11. века*, Београд 2017, 193; Л. Дончева-Петкова, *Средновековни крстове-енколпиони от Българија*, 512.

⁵¹ П. Шпехар, *Лична побожност на подручју Охридске архиепископије у светлу археолошких налаза од XI до XIII века*, Византијски свет на Балкану I, ур. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд 2012, 214; П. Шпехар, *Централни Балкан од 7. до 11. века*, 193, са наведеном литературом.

реликвијарима веома су схематизоване, што уз њихову честу појаву наводи на закључак да су произвођени за широку употребу.⁵² Настанак енколпиона овог типа откривених на простору Бугарске Људмила Дончева-Петкова одређује у период од 9. до средине 10. века, истичући да су такви примерци произвођени и током прве четвртине 11. столећа.⁵³ Енколпиони аналогни примерку Б такође представљају релативно чест налаз на простору Централног Балкана. Представе које они носе, иако су планарне, статичне, шематизоване и грубе, према Љ. Дончевој-Петковој указују на сигурне потезе искусних мајстора који су их израђивали.⁵⁴ Са простора данашње Републике Србије потичу четири примерка, при чему они из Мале Врбице код Кладова и Градине код Крагујевца представљају случајне налазе, док су примерци из Новог Пазара и из Браничева откривени током археолошких истраживања. Браничевски реликвијар откривен је на локалитету Рудине, на поду куће 2, заједно са археолошким материјалом 12. века.⁵⁵ У исто време датована су и преостала три енколпиона, с тим што примерак из Цркве св. апостола Петра и Павла поједини аутори датују нешто шире у 11. и 12. век.⁵⁶ Међутим, на основу датовања археолошких контекста из којих потичу, као и иконографских и стилских одлика Љ. Дончева-Петкова сугерише да овај тип настаје раније, крајем 10. и кроз 11. век и да је намењен широкој употреби.⁵⁷ За такво датовање посебно су значајани енколпиони који су откривени у месту Одарци у Бугарској заједно са анонимним византијским фолисом класе А2 (*Слика 10/1*).⁵⁸

Како истиче П. Шпехар, поседовање енколпиона као својеврсне драгоцености на простору Централног Балкана током 9. и 10. века указује на високи социјални статус власника, али је и показатељ прихватања хришћанства међу елитом.⁵⁹ Крстови-реликвијари чији су делови пронађени у темељу часне трпезе “Петрове цркве” могли су бити узидани у њу приликом освећивања новоподигнутог или темељно обновљеног

⁵² Л. Дончева-Петкова, *Средновековни крстове-енколпиони от Българија*, 131-136.

⁵³ Исто, 134-136. Примерак из Петрове цркве у домаћој литератури датован је у период 10. и 11. века: П. Шпехар, *Археолошка истраживања предмета религијског карактера са подручја Охридске архиепископије од њеног оснивања до почетка 13. века*, докторска дисертација, Београд 2011, 156; Г. Марјановић-Вујовић, *Крстови од VI до XII века из збирке Народног музеја*, Београд 1977, 30; М. Љубинковић, *Некропола цркве св. Петра код Новог Пазара*, 177-180; Е. Зечевић, *Стефан Немања и његово доба*, у: *Завети и поруке. Стефан Немања – девет векова*, ур. Е. Зечевић, Београд 2014, 135.

⁵⁴ Л. Дончева-Петкова, *Средновековни крстове-енколпиони от Българија*, 52.

⁵⁵ М. Поповић, В. Иванишевић, *Град Браничево у средњем веку*, Старинар XXXIX (1988), 140, Сл. 11.

⁵⁶ М. Љубинковић, *Некропола цркве св. Петра код Новог Пазара*, 178-179; Г. Марјановић-Вујовић, *Крстови*, 42-43; Е. Зечевић, *Стефан Немања и његово доба*, 13, 135.

⁵⁷ Л. Дончева-Петкова, *Средновековни крстове-енколпиони от Българија*, 57.

⁵⁸ Исто, 56. Како је утврђено археолошким истраживањима, средњовековно насеље у Одарцима замире 1032. или 1036. године; Л. Дончева-Петкова, *За някои типове крстове-енколпиони от Добруджа*, Добруджа 8 (1991), 51-65.

⁵⁹ П. Шпехар, *Лична побожност*, 207, 214-219.

храма. Пракса усађивања крста, уз молитву, при зидању и освећењу цркава дефинисана је правилима VII васељенског сабора.⁶⁰ Услед наведених чињеница, време настанка и коришћења енколпиона откривених у бази часне трпезе могло би да се доведе у везу са освећивањем обновљеног храма (друга фаза) који се као епископско средиште помиње у другој повељи цара Василија II, издатој Охридској архиепископији 1020. године. Слични енколпиони, као и других предмети византијске провенијенције, настали током 10. и 11. века, спорадично су откривани и на Јадранској обали где је њихова појава доведена у везу са јачањем византијског утицаја на том простору.⁶¹

Током археолошких истраживања обављених шездесетих година прошлог века у северном и североисточном делу порте откривени су остаци два објекта који су хронолошки опредељени у преднемањићки период (Слика 3).⁶² Поменута здања су очигледно била урушена пре подизања оградног зида порте са краја 14. века.⁶³ Да су откривени објекти били знатно старији сведочи слој гаражи – пожара, којим су били негирани остаци једне од поменутих грађевина заједно са огњиштем у оквиру којег су пронађени уломци керамичких посуда израђених у периоду између 9. и 11. века.⁶⁴ И друга зграда је релативно рано страдала, на шта указује наслојавање над њеним рушевинама. Наиме, изнад њих откривена је средњовековна кречана у коју је потом био упопан гроб 87. Гвоздени ножић, који је пронађен у оквиру тог гроба, ретко се среће као прилог у гробовима након 12. века, на основу чега су обе грађевине хронолошки оквирно опредељене у преднемањићки период, прецизније у 10. век.⁶⁵ Ове две грађевине могу се са одређеним опрезом довести у везу са комплексом древног епископског средишта, које је први пут поменуто у другој повељи византијског цара Василија II издатој Охридској архиепископији 1020. године.⁶⁶ Осим тога, керамички материјал откривен у оквиру те две грађевине, као и поменути гробови грађени од камених плоча, упућују на закључак да подизање прве цркве није могло да буде изведено пре почетка 9. века. Са друге стране, енколпиони откривени у темељу часне

⁶⁰ К. J. von Hefele, *Historie des Conciles d'après les documents originaux*, том III, Paris 1910, 781-782; О. М. Кандић, *Утемељење цркава у средњем веку*, Зограф 9 (1978), 13.

⁶¹ М. Petrinc, *O pojedinim predmetima bizantske provenijencije na istočnoj obali Jadrana*, Starohrvatska prosvjeta III. serija 41, Split 2014, 89. Како истиче М. Петринце на том простору се врхунац византијског утицаја везује за период владавине Василија II (976 – 1025.); I. Goldstein, *Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant*, Zagreb 2003, 33.

⁶² М. Љубинковић, *Некропола цркве св. Петра код Новог Пазара*, 181-184.

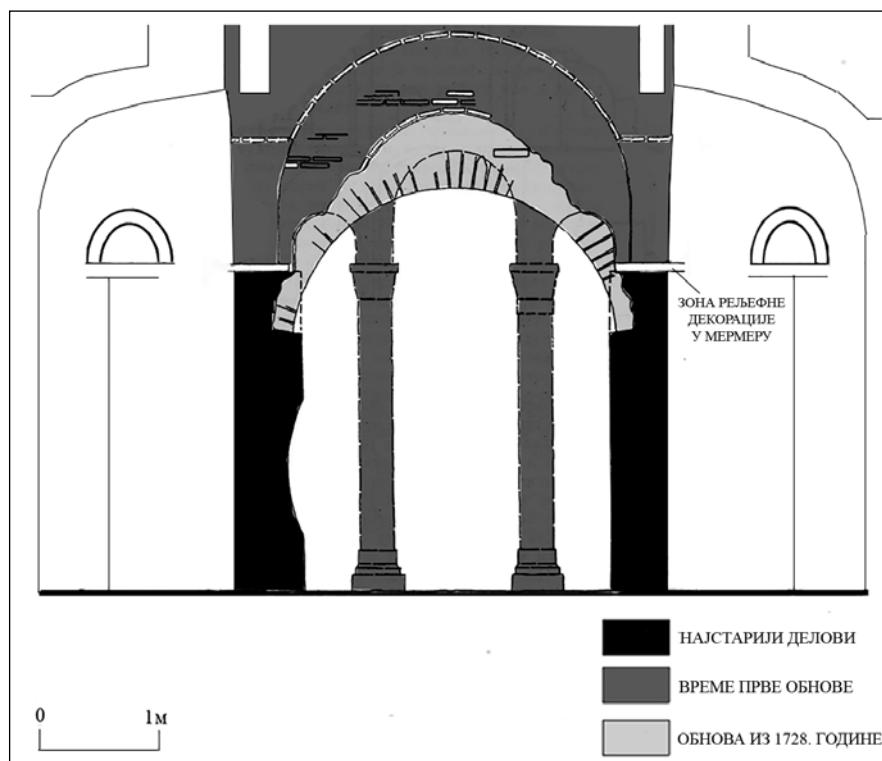
⁶³ Г. Марјановић-Вујовић, *Петрова црква код Новог Пазара IV*, 214.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ Исто, 184. Иако веома широко датован керамички материјал захтева поновно преиспитивање и онемогућава прецизније датовање поменутих објеката, његово хронолошко опредељење указује на то да поменути објекти нису били у функцији пре почетка 9. и након 11. века.

⁶⁶ Н. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverszeichnisse der orientalischen Kirche*, BZ 2 (1893) 45. И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд 2016, 103.

Сл. 11 Фреска св. Николе на источном зиду старог нартекса (фотографија В. Видосављевића)

Fig. 11 Fresco of St. Nicholas on the east wall of the old narthex (photo V. Vidosavljević).

трпезе, језичак појаса и гроб X могли би да се доведу у везу са накнадном грађевинском интервенцијом у којој су храму додате галерија, купола и апсида. Поменути налази свакако сведоче о поновном јачању византијског утицаја на простору Балкана те би њихова појава, као и време доградње Цркве св. апостола у Расу, односно њена друга грађевинска фаза, могли да се оквирно одреде у време након 971. године.

Подаци о архитектури и живопису цркве који су прикупљени током досадашњих истраживања упућују на закључак да су на храму Светих апостола вршене виšekратне интервенције и у потоњој средњовековној историји, то јест након оснивања државе Немањића све до средине 15. века и времена турске доминације. Део комплекса око цркве који се везује за период зрелог средњег века и у којем се налазила једна од светосавских епископија, функционисао је истовремено са црквом и двором у селу

Дежева и тада је служио као место одржавања државних сабора.⁶⁷ У том периоду настаје и најмлађи слој живописа, који је опредељен у крај 13. века.⁶⁸

Може се такође утврдити да је негде између краја 13. и друге половине 15. столећа цркви приздана спољашња приправа. Подизање те приправе, које је укључивало и преградњу, односно проширивање свода старог нартекса, изведено је након живописања из краја 13. века. На то недвосмислено упућује оштећење сцене Успења на источном зиду старог нартекса и надградња зида над бордуrom око представе св. Николе (*Слика 11*). Основу за одређивање горње границе подизања приправе пружила су раније поменута археолошка истраживања спроведена у периоду од 1960. до 1962. године. Том приликом установљено је да је гроб VII у конструктивној вези са темељима нартекса, као и да је његов источни део делимично искоришћен приликом каснијег формирања гроба VIII (*Слика 3*).⁶⁹ Покојник који је био сахрањен у млађој конструкцији, то јест гробу VIII, држао је у шаци новчић Мехмеда Освајача кован 1462. године, те је на тај начин добијен *terminus ante quem* подизања нартекса.⁷⁰

Крајем 14. или на почетку 15. века, подигнуто је и ново обзиће комплекса.⁷¹ Овој фази припадала је и Грађевина II која је препозната као трпезарија с обзиром на то да су у њеној унутрашњости пронађени остаци живописа. Са спољне стране поменуте грађевине откривена је отпадна јама са уломцима керамике израђене у периоду између 13. и 15. столећа.⁷²

Сазнања о комплексу Цркве св. апостола Петра и Павла допуњују у знатној мери и новија археолошка открића на ширем простору Старог Паса. Истраживања вршена између 1987. и 1988. године на Рељиној градини указала су на постојање још једног манастирског комплекса на том простору. Историјски извори подупрти археолошким открићима упућују на закључак да је у периоду од почетка треће деценије 16. века до средине 17. века центар Рашке митрополије био премештен у манастир св. Варваре.⁷³ Наиме, о томе сведоче остаци архијерејског трона, који је био уграђен у југозападни стубац поткуполног простора откривене цркве, као и очувани ктиторски натпис рашког митрополита Силвестера. Из писаних извора познато је да управо у то време Црква св. апостола није била у функцији.⁷⁴ Као што је истакао Марко Поповић, она је могла да

⁶⁷ Ј. Калић, *Столно место Србије*, Новопазарски зборник 12 (1988), 17-19.

⁶⁸ М. Ђоровић-Љубинковић, *Животис цркве светог Петра код Новог Пазара*, 47-48; М. Лађевић, *Испитивачки радови на фрескама Петрове цркве код Новог Пазара*, 157-159. Уочене су још две обнове живописа између најстаријег и најмлађег слоја.

⁶⁹ М. Љубинковић, *Некропола цркве св. Петра код Новог Пазара*, 191.

⁷⁰ *Исто*.

⁷¹ Г. Марјановић-Вујовић, *Петрова црква код Новог Пазара II*, 233-234.

⁷² *Иста*, *Петрова црква код Новог Пазара*, 244; *Иста*, *Петрова црква код Новог Пазара III*, 241.

⁷³ М. Поповић, *Манастир Св. Варваре на Рељиној градини код Новог Пазара*, Саопштења XXVII-XXVIII (1995/96), 108-120.

⁷⁴ Иларион Руварац, *Рашки епископи и митрополити*, Глас СКА LXII (1901), 31; М. Поповић, *Манастир Св. Варваре на Рељиној градини код Новог Пазара*, 120.

Сл. 12 Отвор ка олтарској апсиди са приказаним фазама према Ј. Нешковић, *Петрова црква код Новог Пазара*, 25, сл. 18, са изменама.

Fig. 12 Opening to the altar apse, with depicted stages, as described by J. Nešković, *Church of St. Peter near Novi Pazar*, 25, Fig. 18, with amendments.

страда непосредно након аустријско-турских ратова, у турској одмазди 1689. године или раније. О томе сведочи спис дубровчанина Николе Бошковића у којем се манастир помиње као запуство.⁷⁵ Према натпису изнад улазних врата у храм Св. апостола, њена обнова је извршена 1728. године за време патријарха Арсенија IV, када је у основи добила данашњи облик. Том приликом су обновљени зидови и сводови припрате и галерије, при чему је највећи број пролаза у цркви преправљен.⁷⁶ Из истог периода потиче и под који је делимично изведен од средњовековних надгробних плоча, а највероватније је у склопу те обнове и тројни лук пред олтаром замењен јединственим луком (*Слика 12*).⁷⁷ Нешто касније, почетком 19. века, према Јовану Нешковићу 1835. године, изведена је још једна значајна интервенција на цркви. Тада је од надгробних плоча са краја 18. и почетка 19. века изграђена велика припрата са јужне стране покривена дрвеном кровном конструкцијом.⁷⁸

⁷⁵ М. Панџић, *Дубровчанин Никола Бошковић и рашке старине*, Зборник за ликовне уметности Матице српске 8 (1972), 255-259; М. Поповић, *Манастир Св. Варваре на Рељиној градини код Новог Пазара*, 108. Бошковић је у новопазарском крају живео током осме и девете деценије 17. века.

⁷⁶ Ј. Нешковић, Р. Николић, *Петрова црква код Новог Пазара*, 33.

⁷⁷ Исто.

⁷⁸ Исто, 33-34.

Сл. 13 Положај истраживаних некропола из средњовековног периода на простору Раса (ауторски план)

Fig. 13 Positions of the examined necropolises from the medieval period, in the region of Ras (plan: U. Vojvodić)

Како су показала сва претходна изучавања, укључујући и ово најновије, за разумевање фаза комплекса Рашке епископије од изузетног значаја било би успостављање прецизније хронологије откривених средњовековних гробова. Највеће ограничење представља скроман број откривених предмета материјалне културе који би могли да пруже помоћ у том погледу. Њихово одсуство у гробовима је више пута у литератури повезивано са сахрањивањем монаштва у проти. Међутим, поред открића женских и дечијих скелета током поменутих археолошких истраживања у комплексу Цркве св. апостола, резултати истраживања још неколико некропола из истог периода у његовој непосредној близини упућују на другачије закључке. Наиме, током заштитних истраживања обављених на локалитетима Латинска црква у Постењу 1982. године,⁷⁹ Напреље 1986. године,⁸⁰ као и истраживања средњовековне некрополе “Дубље изнад куће” код Новог Пазара, која су започета 2017. године и још увек трају,⁸¹

⁷⁹ Д. Премовић-Алексић, *Латинска црква у Постењу*, Новопазарски зборник 9 (1985), 55–65.

⁸⁰ Д. Премовић-Алексић, *Напреље — остаци средњовековне цркве и некрополе*, Новопазарски зборник 12 (1988), 23–62.

⁸¹ В. Видосављевић, У. Војводић, *Извештај са заштитних археолошких*

откривен је значајан број гробова који се оквирно могу одредити у период од 14. до почетка 18. столећа (Слика 13). Поменути истраживањима такође је добијена скромна количина археолошких налаза, што наводи на закључак да је можда непосредна близина епископског седишта утицала на стриктније поштовање хришћанске праксе скромне сахране, без полагања прилога и скупочених предмета у гроб са покојником. Поред тога, спроведена истраживања поменутих гробаља указују на лимитираност досадашњег датовања средњовековних гробова искључиво на основу надгробних споменика и покретног материјала и упућују на неопходност коришћења савремене методологије.⁸² Такође, откривене некрополе у непосредној близини епископског седишта сведоче и о постојању неколико сеоских насеља која су могла бити део језгра епископског властелинства, а која би ваљало потражити и археолошки истражити.

Сахрањивање лаика у порти, као и у самој цркви, нарочито је неочекивано када у обзир узмемо веома малу раздаљину између поменутих насеобинских некропола и комплекса око Цркве св. апостола код Новог Пазара. На постојање такве праксе највероватније је утицало поседовање ктиторског права сахрањених.⁸³ Ктиторима, који су потицали из елитног слоја средњовековног друштва, могли су да припадају луксузни и статусни предмети попут прстена за натезање лука, и остатака златовеца са брукатне хаљине откривене у гробу VIII.⁸⁴

Досадашња истраживања, допуњена новијим открићима на Рељиној градини, у значајној мери осветлила су прошлост митрополитског комплекса у Расу и донела продубљенија сазнања о његовој познијој средњовековној историји. С друге стране, најранија прошлост овог храма остала је магловита, недокучива и у домену претпоставки досадашњих истраживача. До сада нису пружени утемељени одговори на питања ко је и када подигао најстарију цркву у Расу, када је она преуређена и када је проглашена епископским седиштем. Отежавајућу околност у том погледу представља више пута истицан и на различите начине тумачен податак да се простор Расе у периоду подизања цркве помиње као погранична област између Крштене Србије и Бугарске у спису Константина Порфирогенита *De ad-*

истраживања локалитета Дубље изнад куће у Новом Пазару, Новопазарски зборник 40 (2017), 213-216; В. Видосављевић, У. Војводић, *Извештај са заштитних археолошких истраживања локалитета Дубље изнад куће у Новом Пазару II*, Новопазарски зборник 41 (2018), 223-226.

⁸² До сада обављена истраживања на локалитету Дубље изнад куће документована су методом фотограметрије. Откривени остаци дрвених талпи које су постављане преко покојника упућују на неопходност употребе дендрохронологије у њиховом датовању, док би откривене остеоолошке остатке требало датовати методом радиоактивног угљеника (carbon-14 или C14 метод).

⁸³ М. Љубинковић, *Некропола цркве св. Петра код Новог Пазара*, 186-187.

⁸⁴ М. Љубинковић, *Некропола цркве св. Петра код Новог Пазара*, 195, Таб. IX; V. Bikić, *Beyond Jewellery: Archer's Rings in the Medieval Balkans (14th – 15th Centuries)*, *New Research on Late Byzantine Goldsmiths' Works (13th-15th Centuries)*, ed. A. Bosselmann-Ruickbie, Mainz 2019, 155-162.

ministrando Imperio.⁸⁵ Налази бугарске провиниенције који су откривени током истраживања тврђаве Рас послужили су својевремено да се граница између Бугарске и Србије претпостави на источном крају пештерског платоа.⁸⁶

Како су то показале савремене студије, не може се говорити о јасним линијама разграничења између Византијског царства и словенских државних творевина на Балкану током 9. и 10. века, када заправо долази до реорганизације тематског система.⁸⁷ Такође, указано је и на то да јасна гранична линија између Србије и Бугарске највероватније није постојала, већ се у поменутом периоду може говорити о некој врсти „тампон зоне“ или слабије насељеног простора који се у наведеном спису препознаје у наводу да се Србија „приближава“ Бугарској.⁸⁸ Чини се да област Раса, као изузетно важна стратешко подручје кроз које су пролазиле бројне комуникације још у античко доба, није могла да буде таква зона. Тај широки, слабије насељени простор разграничења требало би тражити нешто источније, од Ибарске котлине ка масиву Копаника који заправо затвара прилаз Расу са истока и представља природну границу.⁸⁹ Откривени предмети бугарске провиниенције иако нису бројни сведоче о бугарском присуству на простору Раса. Међутим они се јављају и западније од предложене граничне линије,⁹⁰ што би их пре могло окарактерисати као потврду бугарске доминације у неким другим периодима – за време владавине цара Симеона, Петра I и нешто касније цара Самуила, када је простор Раса, а највероватније и западнији делови српских земаља, неоспорно био под бугарском влашћу.⁹¹

Такође, у циљу одгонетања порекла ктитора ротонде, неопходно је још једном се дотаћи питања у којој мери је хришћанство било прихваћено током 9. века на простору Централног Балкана. Иако се у историјским изворима наводи да се прво покрштавање Срба догодило у време владе цара Ираклија посредством римске цркве, након досељења, чини се да оно

⁸⁵ *Византијски извори за историју Југословенских земаља*, том II, 50-53.

⁸⁶ М. Роровић, *Tvrđava Ras*, Београд 1999, 139-161, 297-299.

⁸⁷ В. Станковић, *Карактер византијске границе на Балкану у IX и X веку*, Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 10-13. мај 2000., ур. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић, Београд-Крушевац 2002, 278-295.

⁸⁸ П. Коматина, *О српско-бугарској граници у IX и X веку*, ЗРВИ LII (2015), 36-37; Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio I*, edd. Gy. Moravcsik, R. J. H. Jenkins, Washington 1967, 117-119.

⁸⁹ Р. Новаковић, *Где се налазила Србија од VII до XII века*, Београд 1981, 88.

⁹⁰ М. Radišić, *Archaeological testimonies of Bulgarian presence in the Central Balkan during the ninth and tenth centuries, Emperor Symeon's Bulgaria in the History of Europe's South-East: 1100 years from the Battle of Achelous*, eds. A. Nikolov, N. Kanev, Sofia 2018, 134-154. Међу налазима бугарске провиниенције који су откривени западније од предложене границе истиче се камен са рунским симболима који је откривен у манастиру Шудикова в.: М. Radišić, *Archaeological testimonies*, 151-153, Fig. 11.

⁹¹ У истом правцу усмерени су и закључци В. Бикић настали на основу проучавања керамичког материјала откривеног на локалитетима Рас-Пазариште, Рас-Постење и Врсенице који ће ускоро изаћи из штампе: В. Бикић, *Керамичке целине и друштвени контексти у раном средњем веку – осврт на примере из српске археологије*.

добија маха тек у време другог покрштавања у време владавине Василија I (867-886).⁹² Најјаснији показатељи христијанизације потичу управо из средине 9. века, када кнежевићи из владарског рода почињу да добијају хришћанска имена,⁹³ док, са друге стране, археолошке ископине на простору који се према опису Константина Порфирогенита може сматрати „српским земљама“, потврђују и постојање црквених грађевина током 8. и 9. века.⁹⁴ Најстарија црква, ротонда, могла би да се датира управо у тај период, у последње деценије 9. века.

Током друге половине 9. века простор Централног Балкана упоредо представља место одвијања првог и другог српско-бугарског сукоба, као и поприште борби око црквене надлежности између Рима и Константинопоља.⁹⁵ Иако Западна црква током 8. и 9. века постепено губи јурисдикцију на Балкану, утицаји западњачке културе били су итекако осетни, нарочито на јадранској обали, где су се преплитали са уметничким упливима из Византије. Та преплитања утицаја довела су до формирања особених грађевинских решења у византијским упориштима на Јадранском мору, ка којима су гравитирали Срби.⁹⁶ Чини се да је и првобитна ротонда у Расу настала угледањем управо на те узорне из јадранских градова. Цркве скромних димензија, сличне првобитној Цркви св. апостола код Новог Пазара, означене као *proprietary churches* (термин у савременој науци устаљен на Западу), јављају се широм Централне Европе током 8. и 9. века.⁹⁷ Подизане су од стране припадника локалних елита као

⁹² С. Ђирковић, *Образовање српске државе*, Историја Српског народа I, 147-149; Љ. Максимовић, *Покрштавање Срба и Хрвата*, ЗРВИ 35 (1996), 155-173. Опширније о питању улоге Василија I у покрштавању Срба и Хрвата в. у.: П. Коматина, *Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I*, Београд 2014, 261-284. Према аутору српски владарски род је познавао хришћанску веру и пре владавине Василија првог: Исто, 276. Како показују савремене студије, хришћанство на простору Европе у 9. веку није било наметано већ је прихватано од стране локалних елита у циљу истицања статуса и укључивање у већ постојећу хијерархију хришћанских владара: D. Kalhous, *Graves, Churches, Culture and Texts: The Processes of Christianisation in the Early Middle Ages and Their Social and Cultural Context*, *The Fall of Great Moravia. Who Was Buried in Grave H153 at Pohansko near Břeclav?*, eds. J. Macháček, M. Wihoda, 117.

⁹³ И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, 73; М. Марковић, *Почеци уметностничког стваралаштва у српским земљама*, 147-163. Како К. Порфирогенит излаже у 32. глави списка *De administrando imperio*, један од синова српског кнеза Мутимира (од средине IX века до око 891. године) звао се Стефан, а син Мутимировог млађег брата Гојника звао се Петар: П. Коматина, *Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I*, 274.

⁹⁴ М. Марковић, *Почеци уметностничког стваралаштва у српским земљама*.

⁹⁵ Са тим у вези значајно је поменути писмо папе Јована VIII упућено 873. године српском кнезу Мутимиру: П. Коматина, *Црквена политика Византије*, 276-278.

⁹⁶ М. Марковић, *Почеци уметностничког стваралаштва у српским земљама*, 147.

⁹⁷ D. Kalhous, *Graves, Churches, Culture and Texts*, 121; О једној од таквих цркава недавно истражених на простору Велике Моравске видети: J. Macháček, V. Sládek, *The great Moravian Rotunda at Pohansko and an Oseobiographical Profile of Its Founder*, *The Fall of Great Moravia. Who Was Buried in Grave H153 at Pohansko near Břeclav?*, eds. J.

меморије које су требале да истакну њихов социјални статус, али и да буду породичне гробнице.⁹⁸ Чини се да према предложеном моделу ктиторске прве ротонде у Расу треба потражити управо међу припадницима српске елите, вероватније и саме владарске породице, која током друге половине 9. века, призната и потпомогнута од самог византијског цара, управља простором Србије и супротставља се бугарским кнежевима.⁹⁹

Стилски и архитектонски елементи друге грађевинске фазе Цркве св. апостола у Расу, као ни оне првобитне, немају аналогије у решењима примењеним на простору Бугарске у периоду од 9. до 11. века, где се праћењем византијских, престоничких предлога као доминантан тип издваја тробродна базилика.¹⁰⁰ Обе фазе древне цркве у Расу своје узор налазе у градитељству византијских центара на Јадрану и његовом залеђу. Као што је претходно истакнуто у раду, архитектонске одлике цркве као и остаци материјалне културе указују на то да је дограђена црква са галеријама, куполом и опходним бродом, епископско седиште, настало највероватније током треће четвртине 10. века, када су поновним успостављањем византијске власти на Балкану били остварени политички услови за такав подухват. У том периоду долази до поменуте реорганизације тематског система, што је резултирало, између осталог, формирањем катепената у Расу након 971. године.¹⁰¹ Ипак, до оснивања епископије могло је да дође неку годину касније, након састављања *Notitiae Episcopatum X* у којој се она не помиње.¹⁰² Црква св. апостола

Macháček, M. Wihoda, 1-38.

⁹⁸ D. Kalhous, *Graves, Churches, Culture and Texts*, 122-125. Поред ове улоге и симболичке вредности оне су према аутору имале и економску вредност, као власништво једне породице али и као место преко којег су убирани додатни приходи у виду црквеног пореза.

⁹⁹ Значајану потврду оваквом виђењу представља део 32. главе списка *De administrando Imperio* где Константин Порфирогенит наводи да је Захарија након преузимања власти у Србији и победе над бугарском војском трофеје послао у Цариград, наставивши тиме да, као и архонти пре њега, буде одан и покоран царевима Ромеја: *Византијски извори за историју народа Југославије, том II*, 55-56.

¹⁰⁰ R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine architecture*, Baltimore 1965, 221-228 ; В. Кораћ, М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Београд 1998, 209-218; S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans. From Diokletian to Süleyman the Magnificent*, 280-293. Ово мишљење поткрепљују бројни примери које пружају престони градови Плиска и Преслав, при чему ће новину и промену постојећег тренда представљати постепено прелазак на нови тип цркава са основом у облику уписаног крста са куполом. Изузетак представља Округла црква која свакако својим димензијама и идејним решењем није могла да буде узор Рашком храму већ је и сама настала праћењем Константинопољских примера: S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans. From Diokletian to Süleyman the Magnificent*, New Heaven – London 2010, 342.

¹⁰¹ В. Станковић, *Карактер византијске границе на Балкану у IX и X веку*, 293.

¹⁰² Својевремено је оснивање епископије у Расу у науци везано за време владавине бугарског цара Петра (927-969). Поједини истраживачи сматрају да је циљ њеног оснивања било, поред политичког, и духовно покоривање Срба М. Поповић, *Tvrđava Ras*, 298). Епископија Рас се не помиње у notiцијама 10. века (*Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*, edd. J. Darrouzès, Paris 1981), што је послужило као један од аргумената да се настанак рашке епископије датије у поменути период: И.

у Расу у овом периоду била је у непосредној вези са утврђењем на Постењској градини,¹⁰³ док је знатну улогу у заштити тог простора имало и утврђење на Градини изнад Пазаришта.¹⁰⁴ Утицај Византије, који на посредан начин долази из Јадранског приморја у српске земље у залеђу, увиђа се како кроз избор архитектонског решења и првобитне декорације, тако и кроз откривене остатке материјалне културе. Освећење те цркве пратило је највероватније и постављање пронађених предњих страна два енколпиона (*Слика 10*) у базу часне трпезе, док је поменути језичак (*Слика 9*), највероватније припадао неком од ктитора који је на основу ктиторског права био сахрањен у северном делу опходног брода.¹⁰⁵ Новоосновано црквено средиште убрзо је ушло у састав бугарске цркве, највероватније у време Самуилове владавине, и то након његовог похода на Дукљу и Далмацију који је уследио између 997. и 999. године када према савременим истраживањима долази до поковања српских држава.¹⁰⁶ С обзиром да се рашка епископија не спомиње у натпису насталом у периоду од 989. до 1002. године у апсиди такозване Велике цркве у близини Преспе на острву Св. Ахилија Ларишког,¹⁰⁷ она под јурисдикцију бугарске цркве

Коматина, Црква и држава у српским земљама, 90. Такође, постоји и мишљење да је црквено средиште у Расу знатно старијег датума: Ј. Калић, Прокопијева Арса, ЗРВИ XXVII/XXVIII (1989), 14-16.

¹⁰³ Ј. Калић, *Столно место Србије*, Новопазарски зборник 12 (1988), 15; М. Поповић, *Tvrđava Ras*, 297-298; Управо на овом стратешком положају долази до обнове рановизантијског утврђења и новог насељавања током 9. и 10. века, да би током 11. и почетком 12. века доживело још једну краткотрајну обнову. Нажалост, неопходно је истаћи да обављена истраживања нису у довољној мери пружила помоћ у разумевању актуелних истраживачких питања српске медијевистике о функционисању области Расе у поменутом периоду, с обзиром на околност да резултати досадашњих истраживања локалитета Градина изнад Постења нису у целости и систематично публиковани. Чини се да ће тек нека будућа археолошка истраживања утврђења на Градини, уз ревизију досадашњих резултата, пружити помоћ у разумевању како је простор Расе функционисао у периоду од 8. до 12. века. Д. Мркобрад, *Рас Постење: фазе развоја утврђења*, Зборник радова Византолошког института 36, Београд 1997, 203-219.

¹⁰⁴ М. Поповић, *Tvrđava Ras*, 139-161, 297-299.

¹⁰⁵ Веома је значајна чињеница да на простору ране Бугарске државе до сада нису пронађени делови појасних гарнитура у гробним целинама, то јест да није била уобичајена пракса полагања појаса у гроб заједно са покојником: Р. Lango, А. Patay-Horvát, *Hungarian belt – Bulgarian belt? Some notes on the distribution of ribbed belt mounts*, Between Byzantium and the steppe, eds. А. Bollók, G. Csiky, T. Vida, Budapest 2016, 581.

¹⁰⁶ И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама*, 82; Г. Острогорски, *Једно српско посланство цару Василију II*, у: *Византија и Словени*, Београд 1970, 148-157; С. Пириватрић, *Самуилова држава*, 113.

¹⁰⁷ Натпис доноси списак суфрагана бугарске архиепископије од којих је рашчитано седам међу којима није виђена рашка епископија: И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама*, 84; међутим, и поред тога И. Снегаров претпоставља да је већ у време састављања натписа из околине Преспе епископија Рас била у саставу бугарске цркве: И. Снегаров, *История на Охридската Архиепископија. Том I. От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците*, София 1995, 23-25.

највероватније улази непосредо пред крај 10. или на самом почетку 11. века. Из тог разлога се епископија у Расу појављује међу епископијама које су охридском архиепископу додатно дароване повељом византијског цара Василија II из 1020. године а које су у време цара Петра и у време Самуила држали бугарски архиепископи.¹⁰⁸ Тако је рашка епископија 1020. године стављена под јурисдикцију охридске архиепископије, под чијим ће окриљем остати све до проглашења аутокефалности Српске православне цркве 1219. године. Прецизније хронолошко опредељење грађевинских фаза рашког храма могло би да пружи поновно мултидисциплинарно преиспитивање архитектуре и живописа, поготово оног најстаријег, као и спровођење даљих археолошка истраживања на површинама око Цркве св. апостола у Новом Пазару.¹⁰⁹

Uglješa Vojvodić

(Institute of Archaeology, Belgrade)

AN OVERVIEW OF THE RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS OF THE CHURCH OF THE HOLY APOSTLES PETER AND PAUL IN RAS

The Church of the Holy Apostles Peter and Paul in Ras is one of the oldest ecclesiastic monuments in Serbia, and as such continually attracts the attention of researchers. The first systematic studies of the Church of St. Apostles in Ras began shortly after the end of World War II, in the period between 1956 and 1960, performed under the supervision of architect Slobodan Nenadović, influencing the methodology of excavations and, unfortunately, causing the loss of numerous important data on the stratigraphy of cultural layers in the studied areas. However, due to the results of this first study of the monument, it was established that the church had been built on a prehistoric tumulus, which also contained a hoard of Illyrian luxury items, discovered along the north wall of the temple narthex. This discovery instigated that, since 1960, archaeologists become involved in further investigations, carried out in several stages during the second half of the twentieth century. Their findings largely contributed to the differentiation of the phases of the construction of the temple.

At a certain point, based on the results of all investigations, several stages of construction of the temple of the St. Apostles in Ras had been identified. Nevertheless, the originally presented hypothesis by Jovan Nešković, arguing the grounds of the church had been the site of an older, early Christian building, probably a baptistery, was later exposed to criticism, and disputed. The paper presented arguments according to which the creation of the original Church of St. Apostles in Ras, a rotunda of modest dimensions, had been chronologically allocated as mid-ninth century. Churches of modest size, similar to the first Church of St.

¹⁰⁸ H. Gelzer, *Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverszeichnisse der orientalischen Kirche*, 44. Друга охридска повеља настаје делом и због незадовољства охридског архиепископа областима које су потпале под његову надлежност. У њој се помиње да након нових даривања он има духовну власт над свим епископијама које су у време бугарског цара Петра и у време Самуила биле под јурисдикцијом бугарске цркве. Међу новопоклоњеним епископијама јавља се и епископија Рас. Сходно са тиме њено оснивање до сада је везивано за време владавине цара Петра: И. Коматина, *Црква и држава у српским земљама*, 83.

¹⁰⁹ Захваљујем Весни Бикић, Предрагу Коматини и Владану Видосављевићу на инспиративним разговорима који су помогли да овај рад буде уобличен.

Apostles, near Novi Pazar, known as proprietary churches, were built by members of the local elites, as they had been throughout Central Europe during the eighth and ninth century. It seems that the *ktetors* of the first rotunda in Ras should be sought precisely among the members of the Serbian elite, more likely, the royal family, which, during the second half of the ninth century, recognised and supported by the Byzantine emperor himself, ruled the regions of Serbia and opposed the Bulgarian princes.

Furthermore, the paper provided arguments on the basis of which a shift of the dating of the second phase of the church had been proposed, into the second half of the tenth century. Thereupon, a major intervention had been performed on the building, when, along with raising the dome and the galleries, as was previously assumed, an apse had also been adjoined to the church. Results of archaeological research provide support to a more precise chronological determination of the construction phases of the Church of St. Apostles, near Novi Pazar. Particularly significant for a more exact determination of the shaping of the second phase were the discoveries of grave X in the northwest part of the church ambulatory (*Fig. 8*), a bronze strap end decorated with enamel (*Fig. 9*), as well as two obverses of bronze pectoral crosses-reliquaries (*Fig. 10*), which were found in the foundations of the base of an older altar table. All of them can be linked to the restoration of Byzantine influence in the Balkans during the second half of the tenth century, that is, after 971.

Data on the architecture and frescoes of the church gathered during the studies so far, leads towards the conclusion that the temple of the St. Apostles had interventions done even in subsequent medieval history. The latest layer of frescoes had been painted at the end of the thirteenth century, while somewhere between the end of the thirteenth and the second half of the fifteenth century, the church had an exonarthex built in, as well. New defensive walls of the complex had been constructed in the late fourteenth or early fifteenth century. Building II belonged to this stage, recognised as a refectory, in view of the fact that remains of frescoes had been found in its interior.

Historical sources, supported by archaeological discoveries, lead towards the conclusion that in the period from the beginning of the third decade of the sixteenth century to the mid-seventeenth century, the centre of the Metropolitanate of Ras was transferred to the monastery of St. Barbara, i.e. that during this period the Church of St. Apostles was not active. According to the inscription above the entrance to the temple of the St. Apostles, its restoration was done in 1728, during Patriarch Arsenije IV, when it essentially received its present form. At that point, the upper parts of walls and arches of the narthex and galleries had been restored, while most of the door frames in the church were redone. The floor, partially completed from medieval tombstones, dates from the same time period, while the triple arc in front of the altar, replaced by a single arc, most likely had been part of the same restoration. (*Fig. 12*). Somewhat later, probably in 1835, another significant intervention had been performed on the church, when a large narthex was built on the south side, covered with a wooden roof structure.

In relation to the first centuries of the existence of the church, special attention was paid to reviewing the conclusions that the Bulgarian-Serbian border, in the period between the ninth and tenth century, had been located at the eastern end of the Pešter plateau. Previous research has shown that clear boundary lines did not exist in the proposed chronological framework. During said period some sort of "buffer zone" likely was present between Serbia and Bulgaria, or a less populated area, identified in the 30th chapter of the notes of Constantine Porphyrogenitus, in his remarks that Serbia "has been nearing" Bulgaria. It seems that the region of Ras, as a highly important strategic area, through which numerous communication lines had passed as far back as ancient times, could not have been such a zone. That wide, less inhabited region of demarcation should be searched for more towards the east, from the Ibar valley to the mountain massif of Kopaonik, which, in fact, secures the approach to Ras from the east, and represents a natural border.

Stylistic and architectural elements of both phases of the ancient church in Ras find their models in the architecture of Byzantine centres in the Adriatic, and Serbian states in its hinterland. These have no analogies in the solutions applied on the territory of Bulgaria in

the period from the ninth to the eleventh century, which, following Byzantine, metropolitan templates, highlight the three-nave basilica as a dominant type. Moreover, the discovered remains of material culture suggest that the reconstructed church, with galleries, a dome, and an ambulatory, had been an episcopal seat, probably founded during the third quarter of the tenth century, when the re-establishment of Byzantine rule in the Balkans achieved political conditions for such an undertaking. In this period, as previously mentioned, a reorganisation of the theme system had taken place, resulting in, among other things, the formation of the Catepanate of Ras, after the year 971. We believe the establishment of the Bishopric of Ras did not occur at the time of Bulgarian Tsar Peter, as emphasised by previous researchers, but that this act could have taken place a year or so after the compiling of *Notitiae Episcopatum X*, as it does not mention it. The newly established ecclesiastical centre soon became a part of the Bulgarian church, probably during the reign of Samuel, after his invasion of Duklja and Dalmatia, which took place between the years 997 and 999, when, according to modern research, Serbian states were subjugated. For this reason, the Bishopric of Ras appears among the bishoprics which were additionally gifted to Archbishop of Ohrid by the chrysobulls of Byzantine Emperor Basil II, in 1020, which, at the time of Tsar Peter and the time of Samuel, had been held by Bulgarian archbishops. In 1020, the Bishopric of Ras was placed under the jurisdiction of the Archbishopric of Ohrid, under whose auspices it would remain until the proclamation of the autocephaly of the Serbian Orthodox Church in 1219. A more precise chronological determination of the construction phases of the temple in Ras could be provided by a renewed multidisciplinary review of its architecture and frescoes, especially the oldest, as well as the implementation of further archaeological research in the areas around the Church of St. Apostles, near Novi Pazar.